

ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Нинішня соціально-економічна, політична, культурно-освітня ситуація в Україні характеризується як кризова. Правильно визначити напрями і способи подолання негативних явищ на практиці неможливо без ґрунтовної теоретичної підготовки (знань). В якості таких можуть виступити краші наукові концепції провідних вчених-соціологів, визнані світовою спільнотою.

Дослідження проблем розвитку суспільства чи окремих його сфер завжди було і залишається актуальним. Проте історія свідчить, що трансформаційні процеси далеко не завжди забезпечують розвиток, тобто удосконалення, покращення, збільшення і т. і. Тому соціологи пропонують використовувати замість терміну «розвиток» термін «соціальні зміни». Він не містить оціночного компоненту, охоплює широке коло різноманітних соціальних явищ і процесів, не залежно від їх направленості. Необхідно зробити наступне уточнення: не будь-які зміни вважаються соціальними. Так, збільшення чи зменшення виробництва продукції, поява винаходів – це факти, які можуть викликати соціальні зміни в разі, якщо призведуть до трансформацій соціальної структури, системи стратифікації, суспільних настроїв, способів комунікації. З цього приводу влучно висловився відомий американський вчений Н. Смелзер: соціальні зміни – це зміни способу організації суспільства (1998).

Наше життя – це безперервний процес соціальних змін, в результаті яких суспільство набуває одних рис і втрачає інші.

В науковій літературі існує розподіл соціальних змін на: короткострокові (наприклад, організаційна перебудова установ) і довгострокові (наприклад, зміна системи цінностей); часткові, тобто ті, що стосуються окремих сегментів соціальної реальності (наприклад, система освіти) і соціетальні, тобто ті, що стосуються багатьох сфер життя або всього суспільства; зміни на рівні міжособистісних стосунків (наприклад, структура і функції сім'ї), на рівні організацій і інститутів (наприклад, економіка), на рівні великих і малих груп (наприклад, структура зайнятості

населення), на соціальному рівні (наприклад, процеси міграції населення, військові дії).

Всі види змін тісно пов'язані між собою, їх складно відокремити, проте це слід намагатись робити для більш чіткого, конкретного розуміння соціальної реальності і факторів, що на неї впливають.

Джерелами соціальних змін вважаються:

оточуюче середовище, до якого необхідно пристосовуватись;
демографічні процеси (наприклад, «старіння» населення і міграційні процеси);

конфлікти індивідів і груп індивідів через ресурси і цінності;
інноваційні процеси (впровадження винаходів і відкриттів);
процеси взаємопроникнення культур.

З часу виникнення соціології вчені намагались зрозуміти і пояснити закономірності і логіку змін в суспільстві. Перед сучасними вченими також стоїть це завдання, хоча вони визнають: в умовах бурхливих трансформацій побудувати більш-менш повну теоретичну модель соціальних змін майже неможливо, проте йти в цьому напрямі необхідно.

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити такі основні підходи:

еволюційний;
циклічний;
функціоналістичний;
конфліктологічний.

Коротко розглянемо їх сутність.

Еволюційний підхід представлений теорією Г. Спенсера. Він вважав, що соціальна еволюція аналогічна біологічній і проявляється в тому, що світ поступово поліпшується. Зміни в суспільстві призводять до формування все більш різноманітних і взаємозалежних структур, а основними законами суспільства є «боротьба за існування» і «виживання найбільш пристосованих», що є тототжним законом «вільної конкуренції».

Цей процес, за Спенсером, не потребує втручання, особливо з боку держави. Найбільш пристосовані соціальні інститути і індивіди не тільки виживуть, але і будуть процвітати, а непристосовані – відіруть.

Поява даної концепції співпала з періодом імперіалістичної експансії і колонізації народів. За її допомогою можна було виправдовувати ці процеси, звеличуючи білу расу (європейську) і її культуру. Інші народи, як вважалось, «відстають» в еволюційному розвитку і тому повинні прийняти факт «вторинності».

Час показав, що вказані положення є хибними. Тобто в дійсності існує не один, а декілька алгоритмів розвитку, що і продемонстрували незахідні країни і деякі західні.

Еволюційна теорія з часом набула нових характеристик і модернізувалась в теорію еволюційних змін Т. Парсонса.

Він висунув гіпотезу, що суспільства мають тенденцію ставати все більш диференційованими в своїх структурах і функціях і це є найважливішим критерієм еволюції.

Р. Белл, послідовник Парсонса, виділив стадії диференціації суспільства відносно релігійної сфери.

Згідно з теорією Г. Ленскі і Дж. Ленскі, еволюція суспільства, перш за все, залежить від рівня розвитку технології і способу економічного виробництва. Зміни в економічній сфері впливають на всі інші сфери життя: систему стратифікації, організацію влади, сім'ю. Причому, їх значення не завжди позитивне і не завжди приносить щастя і задоволення людям.

Таким чином, в еволюційних теоріях історія розвитку тлумачиться як процес, поділений на ступені.

На відміну від них, прихильники теорії циклічних змін вважають, що будь-яка цивілізація переживає розквіт і неминучий занепад цивілізації. Порівнюючи між собою суспільства, вони намагаються знайти подібне в стадіях їх зростання і спаду.

Німецький вчений О. Шпенглер в книзі «Занепад Європи» (1918) показав, що історія будь-якої культури подібна до історії життя людини: народження – розвиток – зрілість – згасання – смерть[1]. Порівняння восьми типів культур дозволило О. Шпенглеру стверджувати, що будь-яка культура існує приблизно 1000 років, а західна культура виникла майже 900 років назад, тому скоро повинна загинути. Цим пояснюється назва книги і підвищений інтерес в світі до неї.

Англійський вчений А. Тойнбі, погоджуючись з тим, що існує закономірність зростання і занепаду цивілізації, намагається встановити принцип змін [2]. Він вважає, що поштовхом до виникнення цивілізації є якийсь фактор (людський або природний). Розвиток цивілізації можливий, коли дія цього фактору помірна, а в суспільстві є сила (творча меншість, освічена еліта), здатна протидіяти фактору. Коли ж бажаний результат не досягається, в суспільстві спостерігається розкол і дезінтеграція. Спроба влади силою нав'язати свою волю призводить до загострення внутрішніх конфліктів і до занепаду цивілізації.

Представляє інтерес ще одна теорія – циркуляції еліт. Одним із її засновників був італійський економіст і соціолог В. Парето. Він вважав, що будь-яке суспільство розподіляється на еліту (невелику групу людей з найвищим індексом діяльності) і нееліту, тобто, решту людей. В свою чергу, еліта включає два соціальних типи: «левів» і «лисиць». До першого з них відносяться здатні до насилля люди, до другого – здатні до маніпуляції за допомогою хитрощів, демагогії і лицемір'я.

На думку авторів, зміна цих типів еліт при владі з певною періодичністю – цілком природній процес. Він пояснюється різними можливостями і схильностями кожного типу. Так, «леви» добре пристосовані до роботи в стабільних умовах, «лисиці» - в ситуаціях, що потребують оперативних змін. Кожен з типів не повинен затримуватись при владі довше, ніж того вимагає об'єктивна реальність. Якщо зміна еліти своєчасно не здійснилась, розпочинаються деградаційні процеси, які створюють в суспільстві революційну ситуацію. Сутність останньої полягає в вимогах зміни типу еліти або її персонального складу. Зняти напругу в суспільстві може залучення до влади представників нееліти (нижчої верстви), які володіють необхідними в даний момент здібностями. Це теж своєрідна циркуляція еліт.

Загроза виникнення революційної ситуації спонукає владу турбуватись про створення надійних каналів соціальної мобільності, соціальних «ліфтів», які б забезпечували циркуляцію еліт мирним шляхом. Якщо ж цього не трапляється, суспільство

переживає процес стагнації, в результаті чого може або загинути, або втратити національну незалежність.

Положення і висновки цієї теорії заставляють замислитися про майбутнє України і ризику, з якими вона стикається.

Трансформаційні процеси сучасного світу часто пояснюють за допомогою термінів «модернізація» і «постмодернізація». В соціології під модернізацією розуміють перехід від традиційного аграрного суспільства до світського, індустріального.

Поняття «модернізація» містить в собі такі складові:

політична (розвиток низки політичних інститутів);

культурна (секуляризація і актуалізація націоналістичної ідеології);

економічна (поглиблений розподіл праці, удосконалення технологій т. і.);

соціальна (зростаючий рівень грамотності, урбанізація і т. і.).

На думку вчених, кризова, революційна ситуація виникає в тих суспільствах, які стали на шлях модернізації, але здійснюють її нерівномірно, наприклад, зростає політична освіченість, інформованість суспільства, а при цьому відсутні помітні зрушення в економіці.

Заслужує на увагу ще одна теорія – теорія відносних депривацій. Термін «депривація» визначає стан, який виникає при обділеності, позбавленні людини чогось важливого. Ця теорія була викладена американським соціологом Т. Гарром в книзі «Чому люди бунтують» [3]. Автор проводив на протязі багатьох років фундаментальні дослідження, метою яких було визначити, як люди оцінюють своє минуле, сьогодення і майбутнє і співвідносять його зі своїм уявленням про хороше (ідеальне) життя. Гарр запровадив поняття «ступінь відносних депривацій», яке визначає розрив між рівнем запитів людей і можливостями досягнення того, чого вони бажають. Вчений висунув гіпотезу: чим вище ступінь відносних депривацій, тим більшими є масштаби внутрішнього насилля в країні. Дослідження підтвердили цю гіпотезу, виявилось, що депривації викликають в суспільстві стан масової фрустрації і створюють надзвичайно сприятливе середовище для політичного вибуху, який призводить до хаосу і насиллю.

Висновки з цієї теорії слід зробити і владі, і громадянському суспільству в Україні.

Представники структурно-функціоналістської теорії (Ф. Тьонніс, Е. Дюркгейм, М. Вебер) процеси модернізації пов'язують з виникненням масового суспільства. «Масовим» називають таке суспільство, в якому досягається зростання продуктивності праці, стабільний дохід, матеріальний добробут, але послаблюються соціальні зв'язки – люди відчувають себе ізольованими, духовно ослабленими, морально виснаженими. Це дає підстави вченим говорити, що процес створення «єдиної маси» з людей різних соціальних кіл призводить до загальної дегуманізації.

Крім того, «масовізація» суспільства спричиняє безперервне розширення державних інститутів і їх бюрократизацію (М. Вебер). Одночасно зростає загроза підсилення егоїстичних настроїв (Ф. Тьонніс) і аномії (Е. Дюркгейм). В такому разі в суспільстві народжуються сумніви щодо здатності однієї людини змінити ситуацію на краще, спостерігаються прояви політичної апатії виборців.

З точки зору критиків, теорія масового суспільства є прийнятною для соціальних і економічних консерваторів, які захищають традиційну мораль.

Структурно-функціоналістська теорія розвивається. Згідно з сучасною її версією (Т. Парсонс та інші), центральним поняттям в теорії є «система». Система містить ряд елементів, які знаходяться в певному взаємозв'язку. Найбільш характерною ознакою будь-якої системи є її прагнення до рівноваги. Ідеологи структурного функціоналізму використовують в теорії поняття «еволюція», як і колись Г. Спенсер. Це дозволяє їм ширше тлумачити значення рівноваги – не тільки як самозбереження, але і як розвиток системи.

Згідно з цією логікою, соціальна система знаходиться в стані динамічної рівноваги, а фактори впливу сприймаються нею як нові стимули. Збалансована соціальна система адаптується до таких впливів і встановлює новий рівень рівноваги. Тобто зміни в суспільстві не загрожують його стабільності саме завдяки новим формам соціальної інтеграції.

Американський вчений У. Огборн запропонував власну теорію соціальних змін. Вона базується на поділі культур на дві: матеріальну і нематеріальну. В якості джерел соціальних змін вчений називає винаходи в сфері матеріальної культури (інструменти, зброя, технологічні процеси). При цьому нематеріальна культура (цінності, норми, законодавство, релігія, сім'я) відіграє вторинну роль – вона змушена адаптуватись до нових умов, створених матеріальною культурою, і між ними виникає розрив («культурне відставання»).

Дійсно, така ситуація в світі спостерігається, але соціальні зміни все ж відбуваються під впливом не одного, а багатьох різних факторів, які взаємодіють між собою.

Другий підхід до тлумачення трансформаційних процесів базується на положеннях теорії соціального конфлікту, засновником якої вважається К. Маркс.

Прихильники цього наукового напрямку сучасне суспільство називають класовим, тобто капіталістичним з яскраво вираженою соціальною стратифікацією. Погоджуючись з тим, що його масштаб став масовим, процес модернізації вони розуміють, як розвиток капіталістичної економіки, побудованої на нерівності.

Згідно з логікою цієї теорії, держава здатна лише на незначні зміни в напрямі підвищення рівня життя, а більшість людей безсильна перед багатою елітою.

Такий підхід обирають ліберали, які закликають до всебічної регуляції капіталістичної ринкової економіки і досягнення рівності в суспільстві.

Критики звертають увагу на те, що в теорії не визнаються помітні успіхи в зменшенні дискримінації і нерівності. Вони відмічають, що більшість громадян погоджується з принципом: значні зусилля і значні здібності повинні винагороджуватись пропорційно.

Сучасні вчені (критики і навіть прихильники теорії К. Маркса) вважають його висновок про те, що вся історія людства – це історія класової боротьби, занадто спрощеним. Світовий досвід показує, що інші види конфліктів (між націями, етнічними групами, релігіями, цінностями) є не менш загрозливими.

Так, Р. Дарендорф стверджує, що будь-яке суспільство засноване на домінуванні одних груп людей над іншими, тому саме боротьба за владу є головною причиною конфліктів.

Американський соціолог С. Хантінгтон в книзі «Зіткнення цивілізацій і перетворення світового порядку» (1996) виклав нову концепцію соціальних змін [4]. Він стверджує, що основний конфлікт – це конфлікт між західним і незахідним світами. Незахідні країни нарощують багатство, створюючи основу для збільшення військового потенціалу і політичного впливу. Паралельно з матеріальною могутністю все більшого значення набувають власні культурні цінності, а не ті, що «нав'язуються» Заходом. З урахуванням зазначеного, автор вважає, що на зміну суперництву наддержав приходить зіткнення цивілізацій: глобальна політика здійснюється на рівні відносин між цивілізаціями, а регіональна – на рівні етнічних відносин.

В цьому новому світі найбільш загрозливі конфлікти будуть виникати не між соціальними класами, не між багатими і бідними, а між різними культурами. Причому, найбільш гострі з них будуть виникати на лінії зіткнення культур.

Міжцивілізаційний конфлікт має дві форми: на мікрорівні і на макрорівні. Перша з них характерна для окремої держави чи груп в державі, що представляють різні цивілізації. Як правило, це конфлікти між мусульманською і немусульманською культурами всередині держави.

Друга форма характерна для провідних держав, які належать до різних цивілізацій. В основі таких конфліктів лежать класичні проблеми міжнародної політики (домінування в військовій, економічній, культурній сферах, територіальні претензії, спроби втрутитись і захистити те населення, яке мешкає в країні іншої цивілізації і т. і.).

Хантінгтон попереджає про зростаючу загрозу Заходу з боку представників інших цивілізацій, особливо, ісламу. Тому він закликає західні країни відроджувати культурну ідентичність, тим самим укріплюючи свою єдність.

Згідно з макросоціологічними теоріями, якщо індустріальна революція сприяла появі індустріального суспільства (модернізму), то інформаційна революція – постіндустріального

суспільства (постмодернізму). Вже декілька десятиліть новий термін використовують філософи, діячі мистецтв, але до цих пір дискусії щодо його наукового тлумачення продовжуються.

Очевидними є такі риси постмодернізму:

оптимістичні погляди людей на своє майбутнє все більше змінюються на песимістичні;

бідність як соціальне явище виявилась нездоланною;

наука не виправдала очікувань;

культурні протиріччя в світі тільки поглиблюються;

продовжуються зміни соціальних інститутів.

В цьому зв'язку особливої уваги і аналізу потребують процеси в країнах третього світу. Соціологи пропонують розглядати їх з двох точок зору: теорії модернізації та теорії світової системи (залежності).

Теорія модернізації базується на тезі про те, що існує тільки один шлях розвитку – той, яким пройшли всі розвинені західні країни і Японія. Автори доводять, що раніше всі країни були бідними, індустріальна революція в деяких країнах дала поштовх технологічним змінам, підвищилась продуктивність праці і був піднятий життєвий рівень. З цієї точки зору, вирішення проблеми глобальної бідності полягає в сприянні технологічному розвитку всіх країн (багаті країни повинні допомагати економічному розвитку бідних країн). Індустріальним країнам необхідно експортувати технології, навчати іноземних студентів і надавати економічну допомогу, яка буде стимулювати економічне зростання в бідних країнах. Розуміючи це, суспільства самі повинні шукати шляхи для зближення в міру того, як зростає промисловість, збільшується чисельність і щільність населення, розподіл праці стає все більш спеціалізованим, а база даних – ширшою. Таке зближення одержало назву конвергенції.

Тобто, з точки зору теорії модернізації, умовою для розвитку країни є стабільний стан економіки, яка здатна забезпечувати високий рівень освіченості, широкий обмін інформацією, згладжування соціальної нерівності різних верств населення. Крім того, співіснування різноманітних груп і організацій, ефективні комунікації в країні будуть сприяти досягненню порозуміння між владою і опозицією. Така модель розвитку

світової соціальної системи не може не викликати захоплення, але існують сумніви щодо бажання розвинених країн проявляти щире турботу і надавати допомогу бідним країнам.

Другий підхід представлений теорією світової системи (теорією залежності). Вона розглядає розвиток суспільств в контексті міжнародного, географічного розподілу праці. Її прихильники вважають, що модернізація бідних країн неможлива. Головним бар'єром на шляху до добробуту є глобальне панівне положення багатих капіталістичних країн. Раніше воно проявлялось у вигляді колоніалізму, згодом, коли країни одержали політичну незалежність, загальні правила продовжували встановлювати міжнародні корпорації.

Тобто, багаті країни досягли розквіту за рахунок бідних, використовуючи їх природні ресурси і дешеву робочу силу. Невигідний і несправедливий зв'язок продовжується і зараз. Такі висновки робить в своїй теорії відомий сучасний американський соціолог І. Валлерстайн [5]. Він виділяє три компоненти глобального економічного і політичного співтовариства: центр, периферію і напівпериферію.

Центральна географічна область домінує в світовій економіці і експлуатує інші соціальні і економічні системи.

Периферія складається з тих регіонів, які постачають центру сировинні матеріали і потерпають від експлуатації з його боку.

Напівпериферія – це регіони, які знаходяться між сектором, який експлуатує, і сектором, якого експлуатують.

Згідно з цією теорією, країни третього світу не можуть пройти той шлях, який пройшли західні країни і Японія. Між центральними і периферійними державами здійснюється нерівноправний обмін, при якому прогрес одних країн досягається за рахунок відставання в розвитку інших. Спеціалізація економіки в цих країнах відповідає потребам світового ринку, а не внутрішнім потребам розвитку країни, що призводить до її (економіки) спотворення.

Тобто, напрям і інтенсивність розвитку відсталих країн визначаються зовнішніми силами, а соціальне розшарування призводить до появи малочисельної еліти, чий інтереси пов'язані

з інтересами іноземних інвесторів в країнах центрального регіону.

Складно заперечувати таку логіку, тим більше, що новітня історія надає, на жаль, приклади саме таких стосунків сильних і слабких країн світової спільноти.

Порівняння двох підходів показує, що перша теорія (модернізації) базується на принципі подібності країн в процесі їх економічного і політичного розвитку, друга теорія (залежності) – на принципі відмінності. Кожна з теорій в достатній мірі обґрунтована, по-своєму справедлива і, безумовно, представляє інтерес для вивчення.

Наука соціологія продовжує успішно розвиватись. Згодом процеси в міжнародній системі вченими стали тлумачитись як глобалізаційні. Глобалізація – це, перш за все, розширення ринкової економіки в масштабах планети.

Основними ознаками глобалізації є поява транснаціональних корпорацій (ТНК), діяльність яких часто не контролюється конкретною державою, а також розповсюдження в світі споживацької культури. Остання поширюється через маркетингову діяльність ТНК і засоби масової комунікації, підмінюючи собою раніше існуючу культуру.

Завдяки мобільності капіталів, новітні технології швидко поширюються, тому окремі країни по-різному розвиваються і займають різні місця в світовій системі виробництва і торгівлі.

Серед найбільш важливих наслідків глобалізації – зниження рівня зайнятості, особливо – некваліфікованих працівників в промислово розвинених країнах, поглиблення нерівності не тільки в світі, але і в окремих країнах. Продовжується процес маргіналізації багатьох слабо розвинених регіонів, пов'язаний з неготовністю їхнього населення до сприйняття нових технологій. Країни з високим рівнем освіченості і розвинутою промисловою культурою мають більше шансів адаптуватись до сучасних вимог застосування новітніх інформаційних технологій, значить – досягти добробуту, стабільності і авторитету в світі.

Таким чином, можна зробити наступний висновок: діяльність міжнародних організацій, покликаних вирішувати найбільш гострі питання світової соціальної системи, в дійсності

визначається доброю волею і інтересами провідних країн. Україні слід це взяти до відома.

Узагальнюючи все сказане, можна зазначити: світова соціологічна наука надала практикам достатню кількість теорій, які з декількох точок зору аналізують, пояснюють суспільні процеси і їх еволюцію.

Розглянуті теорії відрізняються між собою підходами, прогнозами на майбутнє, рекомендаціями щодо можливості зміни ситуації на краще в світі і в окремих країнах. При цьому кожна з них є достатньо обґрунтованою, її положення і висновки заслуговують на увагу і вивчення. Знання сутності теорій і відмінностей між ними дозволяє всім небайдужим зрозуміти закони еволюції людства, сформувані системне бачення процесів в світовій соціальній системі і в окремих суспільствах, а владі – правильно обрати шляхи виходу України з кризи і «лікування соціальних хвороб».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1.- М.: Мысль, 1993.- 672 с.
2. Тойнби А. Дж. Постижение истории /Пер. с англ.- М.: Прогресс, 1991.- 736 с.
3. Гарр Т. Почему люди бунтуют.-СПб.: Питер, 2005.- 461 с.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология /Под ред. В. Иноземцева.-Издатель АСТ Мидгард: 1996.- 576 с.
5. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире /Пер. с англ. П.Кудюкина.-СПб.: Университетская книга, 2001.- 416 с.